

Makale Bilgisi: Akdeniz, E. (2020). Akhisar Hastane Höyüğü ve Bu Kazıda Bulunan En Erken Seramikler. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 204-224.	Article Info: Akdeniz, E. (2020). Akhisar Hastane Höyük and the Earliest Ceramics from This Excavation. DEU Journal of Humanities, Volume: 7, Issue: 1, pp. 204-224.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 09.10.2019	Date Submitted: 09.10.2019
Kabul Edildiği Tarih: 28.02.2020	Date Accepted: 28.02.2020

AKHİSAR HASTANE HÖYÜĞÜ VE BU KAZIDA BULUNAN EN ERKEN SERAMİKLER

Engin Akdeniz*

ÖZ

Hastane Höyüğü, Manisa'nın Akhisar İlçe merkezindedir. Adını, üzerine inşa edilen Devlet Hastanesi'nden almıştır. Höyük, 355 m. (kuzeydoğu-güneybatı) x 360 m. (doğu-batı) boyutlarındadır. Bugünkü ova seviyesinden yaklaşık 10 m. yüksekliğindedir. Evliya Çelebi'nin belirttiğine (Seyahatname) göre etrafı surla çevrilerek bir kaleye dönüştürülmüştür. Hastane Höyüğü, modern zamanlardaki inşaatlar sebebiyle tahrip edilmiştir. Höyükteki Erken yerleşimin Son Neolitik Dönem'den başlayarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lydia, Manisa, Akhisar, Thyateira, Hastane Höyüğü

AKHİSAR HASTANE HÖYÜK AND THE EARLIEST CERAMICS FROM THIS EXCAVATION

ABSTRACT

The Hastane Höyük is in the center of Akhisar county of Manisa's. Which takes its name from the Public Hospital built on it. The mound is 355(northeast-southwest) x360 (east-west) metres in size. And 10 metres high from today's plain level. In Evliya Çelebi (Seyahatname) the mound it had been converted into a castle surrounded by walls. Hastane Höyük became a serious damage because of massive construction works at modern times. It is understood from the findings that the early settlements had continued starting from the Late Neolithic Period.

Keywords: Lydia, Manisa, Akhisar, Thyateira, Hastane Höyüğü

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, engin.akdeniz@deu.edu.tr, ORCID:0000-0001-9217-7302

GİRİŞ

Verimli topraklar ile yeraltı kaynaklarına sahip olan, Batı Anadolu'da farklı yönlerden gelen yol güzergâhlarının kavşak noktasına kurulan Akhisar ilçemiz, kuzey ve doğusundaki daha yüksek rakımlı topoğrafyaların ve karasal iklimin geleneksel Ege coğrafyasıyla kesişme noktasındadır. Zeytin başta olmak üzere günümüzde de tarımsal üretimin devam ettiği bu bereketli toprakların özellikle antik ve geç antik dönemlerde önemli bir ticaret ve ekonomik merkez olduğu tarihsel kayıtlardan anlaşılmaktadır. Keten üretimi, yün üretimi, çömlekçilik, dericilik (ayakkabıcılık), bakırcılık Roma İmparatorluğu zamanında Thyateira'nın en önemli iş kollarıydı. Yakın tarihlerde geçmişi çok uzun yıllar öncesine dayanan tütün üretiminin çeşitli sebeplerle azalması ilçede bilimsel destekli zeytin yetiştiriciliğine olan yönelimi arttırmış, farklı hava koşullarının birleşme noktasındaki ilçedeki zeytin üretimine ayrı bir kalite kazandırmıştır. Akhisar'ın tarihin pek çok döneminde zengin bir yerleşim haline gelmesini sağlayan bu verimli topraklarda tarımsal üretim devamı, tarım arazilerinin sanayi tesislerine terk edilmemesi, Kum Çayı ve Gördük Çayı başta olmak üzere bu yöredeki akarsulardaki kirliliğinin daha ileri boyutlara ulaşmaması, uzun yıllarını bölge topraklarında arkeolojik çalışmalara adayan bir ekip olarak en büyük beklentimizdir.

Harita- Hastane Höyüğü'nün Batı Anadolu'daki konumu

Arkeolojik açıdan Akhisar ilçesi, Thyateira antik kenti dolayısıyla özellikle Erken Hristiyanlık Dönemi ile ilgili çalışmalar yapanların sıklıkla ziyaret ettikleri ve incelemelerde buldukları bir yerleşim olmuştur. Bunun en büyük sebebi İncil'de adı geçen Batı Anadolu'daki ilk yedi Hristiyan topluluğundan birisinin Thyateira'da (Thyatira) yaşadığının bilinmesidir. Antik kente yönelik ilk araştırmaların tarihi 17. yüzyıla değin uzanmaktadır. Batılı gezgin ve seyyahların yanı sıra 1671 yılında ilçeye gelen Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde dahi ilçedeki arkeolojik kalıntılardan söz edilmektedir (Akdeniz ve Akdeniz, 2017, s.2). Buna karşın Akhisar ve çevresinin hangi tarihten itibaren iskan edildiği konusu ancak yakın zamanlarda yapılmaya başlanan yüzey araştırmalarıyla netlik kazanmaya başlamıştır. Bununla birlikte, ilçenin tarihinin ne kadar eskiye dayandığı konusunda şüphesiz en somut bilgilerinin bilimsel arkeolojik kazılarla sağlanabileceği düşüncesiyle hareket edilerek 2011 yılında başlayan Thyateira kazılarında antik kentin yayılım sahası içerisinde kalan ve bir dönem akropol, bir dönem nekropol olarak kullanıldığı da anlaşılan Hastane Höyüğü'nde yapılmakta olan çalışmalar ilçenin erken dönemlerinin

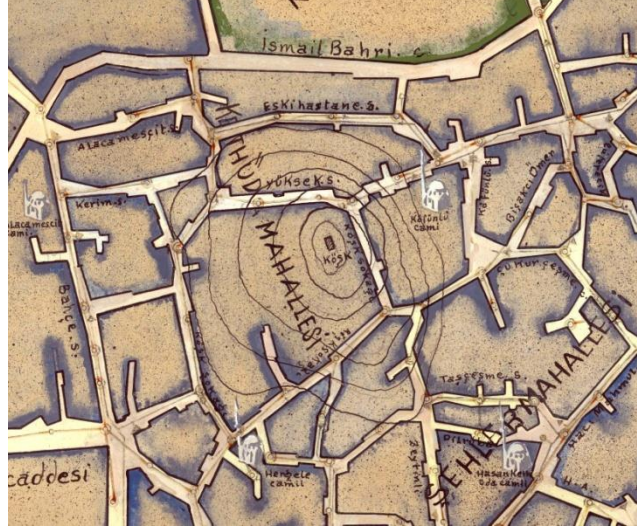
araştırılması için en önemli dayanak noktası olmuştur. Evliya Çelebi'nin eserinde "Akhisar Kalesi" başlığı altında anlattığı kısımda verdiği bilgiler bugünkü Hastane Höyüğü'nde açığa çıkmaya başlayan kalıntılara ait olmalıdır (Akdeniz ve Akdeniz, 2017, s.7).

Akhisar İlçe merkezinde, Kethüda Mahallesi'ndeki Hastane Höyüğü, Thyateira antik kentinin yayılım sahası içindedir. Uzun yıllar boyunca Akhisar halkına hizmet verip görevini ilçe merkezinde ve yakınındaki ovada iki ayrı noktada yeni yapılan binalara devrettikten sonra boşaltılan, mülkiyeti Sağlık Bakanlığı'ndan Kültür ve Turizm Bakanlığı'na geçen, ardından ilgili mevzuat hükümleri kapsamında yıkılan eski Devlet Hastanesi bu höyüğün üzerine inşa edildiği için höyük "Hastane Höyüğü" adını almıştır¹.

1934 yılına ait Akhisar ilçesi yerleşim planı, ilçedeki pek çok alan gibi Hastane Höyüğü'nün de oldukça başarılı bir şekilde izohips eğrileriyle birlikte gösterildiği ilk çalışmadır (Resim 1)². Bu plan üzerinde de görüldüğü şekilde höyüğü içine alan mahalle "Kethüda" adıyla anılmaktaydı. Plan incelendiğinde höyüğün zirve kısmında yer alan ve planın çizildiği tarihlerde "köşk" adıyla anılan yapı dikkat çeker. Bu yapı, höyüğün etrafındaki üç sokağa da ismini vermiş olup, o tarihlerde her üç sokağın da "Köşk Sokağı" olarak anıldığı anlaşılmaktadır. Hatta uzun süre bu adlandırma çevrede yaşayanları da kapsayıp bu bölgede yaşayan Akhisarlılar, diğerleri tarafından "Köşklüler" adıyla anılmıştır. Köşk adlandırmasına sahip bu yapının tarihinin ne kadar erkene indiğini kesin olarak bilmesek de bu konuda çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Bu konuda elimizdeki tek kesin bilgi, Selimzade Ahmet Ragıp Bey'in höyük üzerinde geniş bir araziyi satın aldığı, 1892 yılında bu noktaya büyük bir bina inşa ettirdiği, Ragıp Bey ile büyük oğlu Mehmet Bey'in bir süre bu yapıda yaşadıkları kayıtlarda mevcuttur (Satış, 1994, s.336). Bu yapı, yukarıda bahsedilen köşk olmalıdır.

¹ Bu vesileyle izin ve yardımlarından ötürü Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Akhisar Belediye Başkanlığı'na, katkılarından ötürü Dr. Öğr. Üyesi Rafet Dinç'e teşekkür ederim.

² 1934 tarihli Akhisar ilçe planından haberdar olmamızı sağlayan Akhisar Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürü Nadir Güven'e teşekkür ederim.

Resim 1 - 1934 yılına ait Akhisar ilçesi yerleşim planı üzerinde Hastane Höyüğü ve çevresi (kaynak Akhisar Belediye Başkanlığı)

Höyüğü adını veren Devlet Hastanesi binalarının inşaatı 1950 yılında başlamış ve ilk haliyle hastane 70 yatak kapasiteli küçük bir sağlık merkezi olarak 1954 yılında hizmete açılmıştır (Resim 2, 3, 4). Hastanenin 1950 ila 1954 yılları arasında inşaatlar sırasında çekilen fotoğraflarda köşk tanımlamasına uyan yapı arka planda görülmektedir. Köşkün hangi tarihte yıkıldığı bilinmemektedir. Özellikle 1976 yılında birkaç bina ilave edilmiş ve böylece hastane uzun yıllar kullanılacak son şeklini almıştır. Bu zaman diliminde köşkün yıkılmış olması muhtemeldir. Akhisar İlçesi'nin giderek artan nüfusuna hizmet vermekte zorlanan hastane binalarına 1990'lı yılların başında yeni binalar yapılması gündeme geldiğinde Manisa Müzesi'nin höyük üzerinde kazı yapmasına karar verilmiştir. Höyüğün, tarihi Hergelen Camii ve Hergelen meydanına bakan güneybatı kesimlerinde 1990'lı yılların başlarında Manisa Müzesi elemanları tarafından arkeolojik kazı yapılmıştır. Bu kazı kısa süreli olsa da höyüğün içerisindeki kültür varlıklarının kısmen anlaşılmasına, alanın SİT ilan edilmesine vesile olması bakımından sonuçları önemlidir. Manisa Müzesi tarafından yapılan ve henüz yayınlanmayan bu kazıda bir gladyatör mezarı açığa çıkarılmış, karışık dolgu içerisinde İlk Tunç Çağı'na tarihlenen seramik buluntuları ele geçmiştir. Bu çalışmalar höyükteki bilimsel arkeolojik kazılar başlamadan önce, höyüğün erken dönemleri hakkındaki en önemli bilgileri oluşturmuştur (Satış, 1994, s.151; Akdeniz, 2014b, s.25).

Resim 2 - Akhisar Devlet Hastanesi'nin 1950-1954 yılları arasında inşaatı sırasında çekilen fotoğraf (kaynak Akhisar Belediye Başkanlığı)

Resim 3 - Akhisar Devlet Hastanesi Höyüğü'nün havadan görünümü, (kaynak THK Akhisar Şubesi)

Resim 4 - Akhisar Devlet Hastanesi Höyüğü'nün, güneydoğudan görünümü

Manisa Müzesi elemanları tarafından gerçekleştirilen bu kazının ardından höyüğün kalan kısımlarının koruma altına alınması amacıyla ilgili mevzuata uygun girişimlerde bulunulmuş ve höyüğün arkeolojik SİT kapsamında korunması için çalışmalar başlatılmıştır. Bu işlemler yapılırken höyüğün o dönemde kullanılmaya devam edilen hastane bahçesinin duvarları SİT alanı sınırı olarak önerilmiştir. Bu durumda, kuzey güney 120xdoğu batı 110 m. ölçülerindeki bir alan arkeolojik SİT kapsamında koruma altına alınmıştır. Fakat bu durumda höyüğün ancak 1/3'lük bir bölümü SİT alanı ilan edilmiştir. Höyüğün gerçek yayılım sahası içerisinde olan fakat SİT dışında kalan bölümünde yaptığımız incelemelerde pek çok tarihi kalıntı da mevcuttur. Bunlar arasında Hastane Höyüğü'ndeki yapılara ait devşirme parçaların kullanıldığı, 1316 tarihli (?) Köfönlü (Kara Mehmet) Camii ve giriş kısmı ile kapısı sağlam vaziyetteki sinagog kalıntısı da vardır.

Bilindiđi üzere, 1959-60'ta Balıkesir'in yanı sıra Manisa, Akhisar Ovası ve çevresini de içine alan geniş kapsamlı yüzey araştırmaları İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına D. French tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgenin özellikle Prehistorya ve Protohistorya amaçlı kapsamlı yüzey araştırmalarının yapıldığı bu çalışmalarda Hastane Höyüğü'nden söz edilmemektedir (French, 1969, s.41-98). Bunun en büyük sebebi, Kethüda Mahallesi ve çevresindeki yoğun yapılaşma olmalıdır. İlk Türk iskan döneminden başlamak üzere Kethüda Mahallesi ile mahallenin çevresinin yoğun şekilde imara açılması, höyük üzerine hastane binalarının yapılması, hastane bahçesinin büyük kısmının asfalt ile kaplanması, höyük üzerinde zemini asfalt ya da beton kaplı yol ve otopark alanları oluşturulması, sonraki tarihlerde mahallenin ruhuna aykırı daha yüksek katlı inşaatların yapılmış olması, bu yapıların ova seviyesinden yaklaşık 10 metre yüksekliğe sahip höyüğün etrafını adeta yüksek bir set gibi çevirmesi höyüğün saptanmasını engellemiştir.

Kethüda Mahallesi'nin geleneksel yapıları pek çoğunun derin bir temeli dahi olmayan, dolayısıyla höyük yüzeyine çok fazla müdahale etmeyen bir ya da iki katlı ve bahçeli Türk evleridir. Fakat bu tahribat sürecinde çevredeki mahallelerde yer alan söz konusu yapıların bir kısmı yıkılmış, boşalan alanlara Akhisar'ın geleneksel mimarisinden farklı nitelikte çok katlı binalar inşa edilmiştir. Höyüğün gerçek boyutlarını, yayılım sahasını tespit edebilmek amacıyla kazının başladığı ilk yıldan itibaren ekibimiz tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Soyadını da mesleğinden alan bir ailenin soyundan gelen Topoğraf Agah Şerif Topoğraf başkanlığında bir ekibin yaptığı ölçüm ve incelemeler sonucunda ise höyüğün gerçek boyutlarının kuzeydoğu-güneybatı yönünde 355 m., doğu-batı yönünde ise 360 m. olduğu saptanmıştır (Akdeniz, 2014, s. 124). (Resim 5). Günümüzde SİT alanı kapsamında kalan bölüm ise 120xdoğu batı 110 m. boyutlarındaki kısımdır. Höyüğün SİT alanı içerisindeki bölümünü oluşturan eski hastane binasının bulunduğu alanının topografik yapısı da ciddi şekilde müdahale edildiği görölmektedir. İstinat duvarları ve yol yapımı çalışmaları sebebiyle

özellikle batı bölümü orijinal eğimini yitirmiş, zaman içerisinde hastanenin kalorifer atıkları ve hatta dışarıdan getirilen molozla doldurularak batı yönünde 3 büyük seki oluşturulmuştur. Höyüğün doğu, kuzey ve güney uzantıları ise büyük ölçüde günümüzdeki evlerin altında kalmıştır. Höyüğün üzerindeki devlet hastanesi ihtiyacı karşılamayınca ilçenin batısında ovalık araziye yeni bir hastane yapılmış, Mustafa Kirazoğlu Hastanesi ile bu yeni hastane kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte eski hastane terk edilmiş, küçük bir bölümü Anne Çocuk Sağlığı Merkezi, Sağlık Ocağı ve Sağlık Grup Başkanlığı olarak kullanılmıştır. Bu kurumların da ayrılmasıyla binaların Kültür ve Turizm Bakanlığı'na devri sağlanmıştır. Binaların yıkımı ilgili kurul kararına dayanarak 2018 yılı Ocak ve Şubat aylarında Manisa Müzesi ve Kazı Başkanlığı denetiminde gerçekleştirilmiştir.

Resim 5 - Akhisar Hastane Höyüğü'nün gerçek yayılım sahası

Thyateira antik kentinin kuzeydoğu yönündeki yayılım sahası içerisinde yer alan Hastane Höyüğü'nün farklı dönemlerde bu kentin nekropolü ve akropolü olarak kullanılmış olabileceği belirtilmektedir (Duyuran, 1974, s.20; Satış, 1994, s.151). Ekibimizin sürdürdüğü kazılarda bu konuların aydınlatılmasına fayda sağlayabilecek verilere ulaşılmıştır. Höyüğün zirve kısmında 2019 yılı kazı sezonu sonuna kadar tespit edilen mezar sayısı 67, defin sayısı ise 69'dur. Farklı özelliklerdeki bu 67 mezarın inşa tekniği açısından dönemsel saptama yapılabilecek özellikler sergilememesi, mezarlara pek fazla armağan bırakılmaması, bırakılan mezar armağanlarının ise bilimsel değerlendirme yapılabilecek nitelikte olmaması mezarların tarihlendirmesini güçleştirmektedir (Akdeniz, Şahin ve Erön, 2014, s.127-129; Akdeniz ve Erön, 2016, s.83). Ancak tespit edilen az sayıdaki nitelikli buluntu mezarların en azından sınırlı bir bölümünün M.S. 10-12. yy.'lar arasında ait olabileceğini düşündürmektedir.

Hastane Höyüğü ile ilgili olarak yukarıda bahsedilen bir başka konu antik kentin akropolü olarak kullanılmış olmasıdır. Kazının ilk yıllarında hastane bahçesinde, höyüğün zirvesindeki mezarların hemen altında tespit edilen anıtsal bir yapıya ait kalıntılar ilkin sunak olarak yorumlanmıştır. Ancak ilerleyen kazılarda bu yapının özellikleri ayrıntılı olarak ortaya çıkmaya başlayınca bu kalıntıların tapınağa ait olduğu anlaşılmıştır (Resim 6 ve 7). Giriş kısmı doğu yönünde olmak üzere batıya doğru uzanan bu tapınağa ait kalıntıların bir bölümü ile yapının doğu girişini oluşturduğu anlaşılan krepis sıraları ortaya çıkarılmaya başlanmıştır (Akdeniz, Şahin ve Erön, 2014, s.129-130; Akdeniz ve Erön, 201, s.83, 84). Çalışmalarda yapının doğu cephesindeki krepis sıralarından altı tanesi yerinde tespit edilmiştir. Ancak günümüze ulaşmayan en az bir basamak sırasının daha olması gerekmektedir. Söz konusu basamakların görülen kısımları 21 cm. yüksekliğinde ve 43.1 cm. derinliğindedir. Tapınağın basamakları ayrıntılı incelendiğinde basamağa ait taş sıralarının 80 ila 140 cm. arasında değişen uzunluğa sahip oldukları, krepise ait taş sıralarının dışarıdan görülen bölümlerinin mermerden, mermerin altında kalan görünmeyen kısımlarının ise kumtaşından yapıldığı saptanmıştır. Fakat yapılan ayrıntılı jeolojik incelemelerde mermer kaplamanın altında kalan kısımların kumtaşına çok benzeyen dasit kayalarından yapıldığı netlik kazanmıştır³. Mermer bloklar ortalama 58.4 cm, dasit blokların ise 63 cm derinlikte olacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu bloklar birbirlerine yatay ekseninde 19 ila 20 cm. uzunluğundaki demir kenetlerle bağlanmış ve boşluklara kurşun dökülmüştür.

Resim 6 - Akhisar Hastane Höyüğü üzerindeki tapınağın kuzeydoğudan görünümü

³Verdiği bilgiden ötürü Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Ziya Görücü'ye teşekkür ederim.

Resim 7 - Akhisar Hastane Höyüğü, tapınağın güneydoğu köşesi

Tapınağın kullanımının sona erdiğini düşündüğümüz M.S.5 yüzyıl ve sonrasındaki birkaç yüzyıl boyunca ve Erken Bizans Döneminde höyüğün zirve kısmındaki bu tapınağın ve çevresindeki eklentilerinin durumu belirsizdir. Yukarıda bahsedilen Hristiyan mezarlarının kaldırılmasının ardından tapınak sahası ve çevresinde, tapınağın kullanımının sonra erdiği dönemlerde tahrip edilmiş vaziyette, tapınağa ait mimari ve mimari plastik parçalarına çok yoğun miktarda rastlanmıştır. Bu tahribatın M.S. 8. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve Bizans'ın Karanlık Çağı diye anılan İkonaklazma Döneminde gerçekleştirildiği önerilebilir. Höyükte açığa çıkarılan mezarlarda tapınağa ait parçalarla birlikte az sayıda Orta Bizans mimari ve plastik parçaları da kullanılmıştır. Orta Bizans Dönemine, M.S. 10. yüzyıla tarihlenen parçalar bu süreçte höyük zirvesindeki yerleşimin kanıtıdır. Bu yerleşimin boyutu ve içeriği netlik kazanmasa da saptanan çok sayıda taş ve mermer mimari parça ile plastik eser incelendiğinde M.S. 10. yüzyıla ait en az bir dini yapının (olasılıkla Şapel) varlığına işaret etmektedir. Ancak bu yerleşimin çok uzun süreli olmadığı, Arap akınları nedeniyle Orta Bizans Dönemi sonları ve Geç Bizans döneminde höyük üzerinde, bir bölümünün tapınağa ve Orta Bizans dönemi yapısına ait taşların da kullanılarak inşa edildiği görülen mezarlardan anlaşılmaktadır.

Kazıları devam etmekte olan bu anıtsal yapının inşaatı sırasında da höyüğün belli kısımlarının topoğrafyasının bozulduğu, yapıyı daha yüksek gösterecek bir platform benzeri zemin yaratmak amacıyla höyüğün belli bölümlerinden buraya doğru toprak çekildiği, özellikle erken dönemlere ilişkin tabakaların bu esnada tahrip olduğu anlaşılmıştır. Bu durum kazının yeniden planlanmasını zorunlu kılmış, ilerleyen kazı dönemlerinde tapınak çevresinde erken dönemlere ait mimari tabakaların çok iyi tespit edilemeyeceğini, ancak daha uzak noktalarda yeni açmalar yapılması gerektiğini ortaya koymuştur.

Akhisar ilçe merkezinin en yüksek noktasını oluşturan Hastane Höyüğü'nde kazılar başlamazdan evvel hastane bahçesinde yüzeyde antik ve

geç antik dönemlere ait bazı kalıntılar görülebilmekteydi. Benzer şekilde Kethüda Mahallesi'nin değişik noktalarında, özellikle doğu ve kuzey kesimlerinde dağınık vaziyette aynı dönemlere ilişkin kalıntılar mevcuttu. Ancak daha erken dönemlerine ilişkin bilgiler yukarıda bahsedilen, 1990'lı yılların başında Manisa Müzesi elemanları tarafından höyüğün güneybatı eteğinde yapılan kazıdan elde edilen seramik buluntularıyla sınırlıydı. Henüz yayınlanmayan, moloz dolgu arasında karışık vaziyette ele geçen bu seramikler höyüğün erken dönemine ilişkin sınırlı sayıdaki buluntulardı. Buna karşın bu buluntuların ele geçtiği güneybatı eteği kazıların planlanmasında etkili olmuş, höyüğün topografik planının çıkarılmasından ve jeofizik çalışmalarının yapılmasından hemen sonra bu alanlarda çalışılmasına karar verilmiştir. Höyüğün güneybatı eteğindeki L28 ve M28 açmaları bu sebeple kazılan iki alandır. Höyükteki kazının henüz ikinci senesinden itibaren çalışılan bu iki açmada erken dönem kültürleri açısından önemli bilgilere edinilmiştir. Bu bilgilere ulaşabilmek için bazı noktalarda dört metreye yaklaşan hastane molozu ve modern dönem yıkıntıları temizlenmiş, bununla birlikte her iki açmada da Son Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı seramiğine dolgu içerisinde yoğun bir şekilde rastlansa da bu dönemlere ilişkin mimari tabakalarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Hem L28, hem de M28 açmalarında İlk Tunç Çağı'na ait mimari kalıntı gösteren iki evre kazıyla tespit edilebilmiştir. Bunlardan daha çok M28'in sonuçları önemlidir. Bu açmalar sayesinde İlk Tunç Çağı çanak çömlek geleneği hakkında ayrıntılı bilgiler edinilmeye başlanmıştır. Seramik buluntular dışında diğer küçük buluntular da buradaki İlk Tunç Çağı yerleşiminin içeriği hakkında bilgiler sunmuştur. Hastane Höyüğü, Akhisar'da İlk Tunç Çağı buluntularının kazıyla belgelendiği tek merkez değildir. Akhisar merkezinde ve yakın çevresinde İlk Tunç Çağı'na ait iki noktada müze kazıları yapılmıştır. Akhisar İlçe merkezinin 4 km. güneybatısında, İzmir-Balıkesir karayolu 400 m. batısındaki Dağdeviren Höyüğü'nde yapılan müze kazısında İlk Tunç Çağı'na tarihlenen taş sanduka mezar, pithos mezar ve çömlek mezar olmak üzere 3 tip mezar tespit edilmiştir. Yetişkinlerin pithos, çocuk ve bebeklerin çömlek içine gömüldükleri anlaşılmıştır. Dönemi için ayrı bir önem arz eden taş sanduka tipinde bir mezar Kırkağaç Gelenbe yakınlarındaki Yortan Mezarlığı buluntusu tek örneği akla getirmektedir. Defin yapılan bedenler hocker pozisyonda yatırılmıştır. Pithoslar doğu-batı doğrultusunda ağız kısmı taş ile kapatılmış şekilde yerleştirilmiştir. Gaga ağızlı testiler, testi ve testicikler, dilgi aletler, idol ve ağırşaklar mezarlara bırakılan mezar armağanlarıdır. Dağdeviren Höyüğü'nün kuzeydoğu kısmında tespit edilen bu mezarlar, sahanın Dağdeviren Höyüğü'ne ait mezarlık alanı olduğunu göstermektedir. Akhisar sınırlarında müze kazısıyla İlk Tunç Çağı buluntularının tespit edildiği ikinci nokta Ticaret Odası inşaat sahasıdır. 2019 yılında Akhisar İlçe merkezinde, Paşa Mahallesi'ndeki Ticaret Odası inşaat sahasında yapılan müze kazılarında şu ana kadar 2 çömlek, iki de pithos mezar tespit edilmiştir. Yetişkinlerin Pithos mezar içerisine bebeklerin çömlek mezara gömüldüğü anlaşılmıştır. Mezar

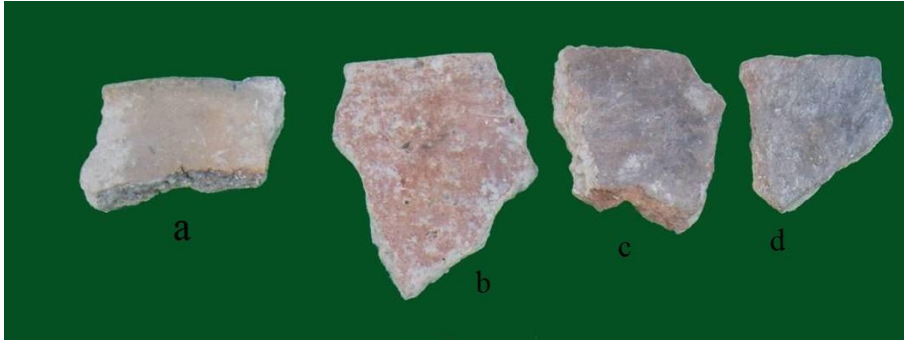
armağanları son derece kaliteli olup bunlar arasında ilk dikkat çekenler İlk Tunç Çağı II ve III dönemine tarihlenen depas amphikypellon, rhyton ve idoldür. Devam etmekte olan bu kazının yapıldığı sahanın Hastane Höyüğü'nün İlk Tunç Çağı yerleşimine ait mezarlık alanı olduğu anlaşılmaktadır⁴.

Hastane Höyüğü'nün yanı sıra Dağdeviren Höyüğü'nün kuzeydoğusundaki mezarlık sahasında ve Hastane Höyüğü'nün mezarlığı olduğu anlaşılan Akhisar Ticaret Odası inşaat sahasında yapılan kazılar Akhisar'ın İlk Tunç Çağı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Her iki kazıda tespit edilen mezarlar ve mezar buluntuları incelendiğinde Akhisar'ın yaklaşık 24 km. kuzeyinde yer alan ve P.Gaudin tarafından kazılıp mezar buluntularının yurt dışında çıkarıldığı, ardından T.Kamil tarafından bir yayında toplandığı Yortan Kültürü'nün özelliklerini taşıdığı anlaşılmaktadır (Akdeniz, 2009, s.52).

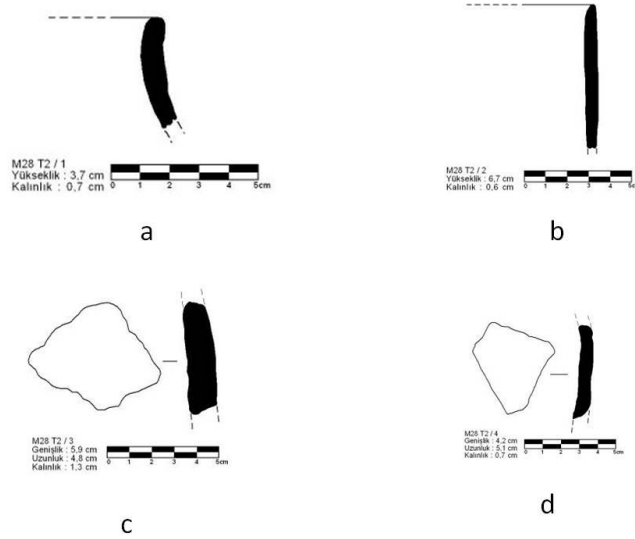
Hastane Höyüğü'nde İlk Tunç Çağı tabakalarının saptandığı açmalardan M28 açmasında, mimari kalıntısı tespit edilemese de ancak karışık dolgu içerisinden ele geçen dört parça seramik Son Kalkolitik Döneme tarihlenmektedir (Resim 8, 9). Bunlar, hafif dışa çekik ağızlı, boyunlu bir çömleğe ve düzleştirilmiş ağızlı derin bir çanağa ait iki ağız parçasıyla, iki gövde parçasından oluşmaktadır. Her iki ağız parçası da gri hamurlu, hamuru bol miktarda kum taşı ve sınırlı mika içerikli, dışı kahverengi renkte astarlı orta derecede fırınlanmıştır. Gövde parçaları ise kırmızı hamurlu, hamuru kum ve taşı içerikli, kırmızımsı-kahverengi renkte astarlı, orta derecede fırınlanmıştır (Akdeniz, 2012, s.25, 37, Res.10/a,b,c,d). Parçalar, Kuzeybatı Anadolu'da Çanakkale yakınlarındaki Kumtepe Ia seramikleri ile benzerdir (Sperling, 1976, Fig. 8: 101-111, s.121-124, 126). Bu parçalara ait mimari tabaka bulunamamış olmasına karşın höyükte ele geçen bu eserler sayesinde yerleşimin başlangıcının Son Kalkolitik döneme indiği anlaşılmaktaydı. Hastane Höyüğü kazısına kadar toplam 31 merkezde Son Kalkolitik buluntularının tespit edilmiş olması, bunlardan 10'unun Akhisar ve çevresinde yer alması bu döneme ilişkin yeni bir buluntu merkezi olarak Hastane Höyüğü'nün de kayıt altına alınmasını gerektiğini ortaya koymuştu. Hastane Höyüğü'ndeki Son Kalkolitik dönem iskanının mimari tabakalarına ulaşamamış, höyüğün genel olarak yukarıda bahsedilen boyutları dışında Son Kalkolitik dönem yerleşiminin yayılımı konusunda en ufak bir fikir edinilememiştir. Sadece yüzey araştırmalarına dayanan bilgilere göre tespit yapılırsa da Akhisar Havzası'nda Son Kalkolitik Dönem buluntuları da veren yerleşimler arasında Akhisar'ın kuzeydoğusunda yer alan Karasonya (Çamönü) Höyüğü boyutlarıyla dikkat çeker. Geleneksel mimarisiyle dikkat çeken bu tarihi köyün bitişiğinde aynı adlan anılan bu höyük 5 hektarlık bir alana yayılan boyutlarıyla Kula yakınlarındaki Söğütçayı Höyüğü'nün ardından Manisa yöresinde Son

⁴ Henüz yayınlanmayan bu kazı ve buluntular hakkında bilgi veren Manisa Müzesi ve onun alt birimi Akhisar Müzesi elemanlarına teşekkür ederim.

Kalkolitik buluntu veren ikinci büyük höyük yerleşimidir. Bununla birlikte Akhisar Havzası'nda Son Kalkolitik dönem buluntu merkezleri arasında hiç şüphesiz en ünlüsü Kilya tarzı idoller başta olmak üzere taş ve mermer idol üretimi ile taş ve mermer kap üretiminin yapıldığı Kulaksızlar atölyesidir. Harmandalı mermer yataklarının yanı başındaki bu atölyede mermer idollerin yanı sıra taş ve mermer kapların da üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Yurt içi ve yurtdışındaki pek çok müze ile özel koleksiyonda Kulaksızlar kökenli çok sayıda idol ve idol parçası mevcuttur (Dinç, 2007, s.255-282; Takaoğlu 2005).

Resim 8 - Hastane Höyüğü Son Kalkolitik Çağ Seramik Parçaları

Resim 9 - Hastane Höyüğü Son Kalkolitik Çağ Seramik Parçalarının Çizimi

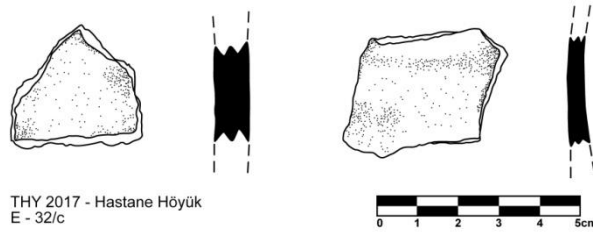
Son Kalkolitik döneme ait bu heyecan verici buluntularla birlikte höyüğün farklı noktalarında devam eden kazılarda özellikle M.Ö. III. binyıl ile ilişkili pek çok buluntu ele geçmiştir olsa da 2017 sezonunda höyüğün zirve

kısımındaki tapınak yapısının dolgu toprağı içerisinde E-32/c plan karesinde, 111.159 - 110.539 m. arasında bulunan iki seramik parçası ise Hastane Höyüğü'ndeki yerleşimin başlangıcının çok daha erken tarihlerde başlamış olabileceği konusu gündeme gelmiştir.

Bu seramik parçaları, çömlek formunda oldukları anlaşılan iki ayrı kaba ait gövde kısımlarıdır (Resim 10-11). Parçalardan her ikisi de yoğun miktarda kum, mika ve taşçık içeren kaba hamurludur. 1 nolu parça kırmızı özlü, kırmızı renk astarlı ve perdahlı (Resim 10/a, 11/a), 2 nolu parça ise siyah özlü ve aynı renk yüzeylidir (Resim 10/b, 11/b). Bu parçalar, büyük ve derin çömlek ya da geniş karınlı çanaklara ait olmalıdır.

Resim 10 - Hastane Höyüğü Son Neolitik Seramik Parçaları

Resim 11 - Hastane Höyüğü, Son Neolitik Seramik Parçalarının Çizimi

Önceki araştırmalarda Akhisar'ın yanı sıra Manisa yöresi genelinde yüzey araştırmalarında bulunan Neolitik seramik mal grubu olarak monokrom olanlar ile çok daha az sayıda boyalı örneklerden meydana gelmektedir. Formlar çoğunlukla çanak, çömlek ve kase formlarından oluşmaktadır. Çanak formları arasında yuvarlatılmış ağız kenarlı dikey duruşlu çanaklar, yuvarlatılmış ağız kenarlı küresel gövdeli çanaklar, dışa yuvarlatılmış ağız kenarlı dikey duruşlu çanaklar, dışa yuvarlatılmış ağız kenarlı dışa eğik duruşlu çanaklar, dışa yuvarlatılmış ağız kenarlı küresel gövdeli çanaklar, dışa uzatılmış ağız kenarlı çanaklar, dudak üstü düz kesilmiş profilli çanaklar olmak üzere yedi alt gruba ayrılmaktadır. Çömlekler ise yuvarlatılmış ağız kenarlı geniş gövdeli çömlekler, yuvarlatılmış ağız kenarlı içe eğik duruşlu çömlekler, yuvarlatılmış ağız kenarlı dışa eğik duruşlu çömlekler, yuvarlatılmış ağız kenarlı dikey duruşlu çömlekler, dışa yuvarlatılmış ağız kenarlı geniş gövdeli çömlekler, yuvarlatılmış ağız kenarlı içe eğik duruşlu çömleklerden oluşmaktadır (Akdeniz, 2011, s.17). Hastane Höyüğü'nde bulunan gövde parçaların hangi forma kesin olarak ait olduğunu tespit etmek mümkün olmasa da genel özellikleriyle büyük ve derin çömlek ya da geniş karımlı çanaklara ait olabilecekleri anlaşılmaktadır. Manisa yöresinde önceki çalışmalarda ele geçen Son Neolitik seramik tıpkı Hastane Höyüğü'nde bulunan Kat.No. 5 ve 6'daki parçalar gibi iyi arındırılmamış hamurlu, kilin içerisinde kum, mika, kuvars ve taşçık içeriğinin görüldüğü, astarlı ve astarsız örneklerden oluşan, fırınlamanın genellikle orta derecede olduğu parçalardan oluşmaktadır (Akdeniz, 2011, s.16). Yakın çevrede Moralılar ve Akhisar Höyüğü, Hastane Höyüğü Son Neolitik seramiklerin benzerlerinin ele geçtiği en yakın merkezlerdir (Akdeniz, 2011, s.25). Ayrıca Ulucak Höyüğü'nün IV. tabakasındaki kırmızı astarlı seramikleri ile, Ege Gübre'nin IV ve III. tabaka seramikleri, Yeşilova Höyüğü'nün III.1 a ve b evreleri ile de benzerdir. (Sağlamtimur, 2012, s.199-200; Çilingiroğlu ve diğerleri, 2004, s. 66; Ozan, 2013, s.4; Derin ve Caymaz, 2014, s.123, 124, 135 Çizim 1; Lichter, 2005, 63-64). Bu iki parça seramik, her ne kadar sayıca az ve tabakadan ele geçmemiş olmakla birlikte Son Neolitik döneme ait özellikler sergilemektedir. Bu parçalarla çağdaş dönemlerde tüm Batı Anadolu'da görülen profilli parçalar ile dikey delikli tutamaklara, daha batıdaki halka dipli örneklerin benzerlerine ya da sahil şeridindeki Impreso seramiğe ait bir örnek yoktur (Lichter, 2005, 63-65, Fig. 2; Sağlamtimur, 2012, 199-200, Fig. 9, 14-16, 19-20; Ozan 2013). Buna karşın iki parçanın hamur içeriği, astar, pişme gibi tipik özellikler sergilemesi nedeniyle Hastane Höyüğü'nün Manisa ili sınırlarında farklı özellikler gösteren coğrafi alt birimlerde David French'in ilk yüzey araştırmalarından başlamak üzere Son Neolitik ya da özellikle yüzey buluntularına dayanarak ayırt edilmesinde zorlanıldığı için Son Neolitik-İlk Kalkolitik buluntuların tespit edildiği 10 merkeze dahil edildiğinde bu dönem buluntusu saptanan 11. merkez olarak karşımıza çıkmaktadır (Akdeniz, 2011, ss.10-13, 19-20, 24, 26). Manisa ili sınırlarında ya da bir başka ifadeyle Gediz Havzası'nın Manisa sınırlarındaki bölümünde

önceden saptanan 10 merkezden beşi Akhisar ilçesi sınırlarındadır. Bu sayı Hastane Höyüğü ile birlikte altıya yükselmiştir. Su Deliği Tepe yamaç yerleşimi ile Refik Arslan Höyüğü, Akhisar Höyüğü ve Moralılar Höyüğü'nde Son Neolitik buluntular tespit edilmiştir. Kulaksızlar atölyesinde ise atölye olarak kullanımından evvele ait Son Neolitik-İlk Kalkolitik döneme ait seramik buluntuları ele geçmiştir (1, 2011, s.13, 19, 20, 24, 26). Akhisar ve çevresinin Neolitik Çağ'ın son evrelerinden itibaren yerleşime sahne olmasının sebepleri şüphesiz tarih boyunca devam eden ulaşım şebekesi ile -özellikle- verimli toprağıdır. Günümüzde kurumuş vaziyetteki birkaç göl sahasının arazideki yeri bellidir. Bu göl sahalarının yanında yukarıda isimleri geçen Neolitik yerleşimler yer almaktaydı. Örneğin Moralılar Höyüğü, Karahöyük Dağı'nın hemen güneyinde sınırları toprak alımı sebebiyle kısmen bozulmuş vaziyetteki kurumuş gölün kuzeydoğusundaydı. Çok daha güneybatıdaki Kayışlar Höyüğü de benzer şekilde Saruhanlı'nın batı kesimindeki gölün yakınına kurulmuş olmalıdır. Su Deliği Tepe, Akhisar'ın kuzeydoğusunda, antik Khilara'nın karşısındaki yamaçta yer alan bir yamaç yerleşimi olup bu zengin su kaynağı sayesinde Akhisar'ın suyunun bir kısmı Osmanlı Dönemi'nde bile buradan sağlanmaktaydı.

David French'in ilk araştırmalarının ardından Rafet Dinç, Turan Takaoğlu, Engin Akdeniz ve Aydın Erön'ün yüzey araştırmalarıyla tespit edilen-incelenen bu merkezler arasında en önemlisi hiç şüphesiz Moralılar Höyüğüdür (Resim 12) (French, 1965, s.15-24; French, 1969, s.50-51, 54, 58; Meriç, 1993, 146; Dinç, 1997, s.266-267; Roosevelt, 2009, s.358; Takaoğlu, 2004, s.743-751; Takaoğlu, 2005, s.11; Akdeniz, 2011, s.11, Erön, 2019, s. 404). Moralılar Höyüğü, bu makalede erken dönem buluntularını anlatmaya çalıştığımız Hastane Höyüğü'nün yaklaşık 11,5 km. güneyinde yer alan Moralılar Köyü'nün, 1,3 km. güneybatısında, basık-yayvan bir höyüktür. En az 3 hektarlık bir alanı kaplayan höyüğün yüksekliği ova seviyesinde yer yer 3 m.'ye kadar çıkmaktadır. Ancak bu ölçüler yanıltıcıdır. 1955 ve 1956 yıllarında yaklaşık 5 km. güneydeki Akselendi askeri havaalanının inşaatı için höyüğün üst toprağı alınmıştır. Belki bu aşamada geç dönem yerleşimine ait kalıntılar da sıyrılmış olabilir. Gerek bu toprak alımı, gerekse tarımsal faaliyetler nedeniyle höyük seviyesi gün geçtikçe azalmaktadır. Moralılar Höyüğü'nün yüzey buluntularındaki yoğunluk ve kalite şüphesiz yerleşimin zenginliğiyle ilişkilidir. Fakat bu denli kolay bir şekilde erken dönem buluntularına yoğun olarak ulaşılması üst tabakanın taşınıp havaalanı pisti yapımı için kullanılması ve kalan tarıma uygun nitelikteki toprağın sürekli sürülmesiyle bağlantılıdır.

Resim 12 - Morahlar Höyüğü

Sonuç olarak, önceki yıllarda elde edilen kazı sonuçlarına dayanarak en erken buluntunun Son Kalkolitik Çağ'a tarihlendiği Akhisar Hastane Höyüğü'nde son kazılarda ele geçen seramik parçaları yerleşimin daha erken bir tarihte, Son Neolitik Çağ'da başladığını göstermektedir. Önceki kazılarda ele geçen Son Kalkolitik ve 2017 kazısında bulunan Son Neolitik seramik parçalarının sayısının az olması, bu iki dönem arasına tarihlenebilecek herhangi bir parça ele geçmemesi ve seramik parçalarına ilişkin mimari tabakalara henüz ulaşılamamış olmasına karşın bu örnekler, kazının bundan sonraki planlamasını değiştirebilecek derecede önemlidir. Hastane Höyüğü teknik açıdan kazılması zor bir arkeolojik alandır. Modern ilçenin tam merkezinde yer alması, etrafının tamamen konutlarla çevrilmesi, üzerindeki eski hastane binaları, sürpriz bir şekilde höyüğün tam merkezinde tespit edilen ve deyim yerindeyse höyüğün merkezine oturan Hellenistik-Roma tapınağı kazıdaki teknik sıkıntıların başlıca sebepleridir. Bu zorlayıcı duruma karşın, Hastane Höyüğü'nde bugüne kadar özellikle tapınak ve çevresindeki dar bir alanda devam etmek zorunda kalan kazıların eski hastanenin terk edilmiş binalarının yıkım çalışmalarının tamamlanmasının başarılması sayesinde SİT alanının genelinde, daha geniş bir şekilde sürdürülmesi ümit edilmektedir. Bunun gerçekleşmesinin en önemli koşulu boşaltılıp yıkılan eski devlet hastane binasına ait hafriyat molozunun kaldırılmasıdır. Bu koşul yerine getirildiği takdirde höyüğün zirve kısmını büyük oranda kaplayan tapınak yapısından uzakta, höyüğün güney ve güneydoğu kısımlarında da yeni açmalarda kazıların sürdürülmesi ve bu makalede ele alınan erken dönemler de dahil olmak üzere höyükteki kültürel oluşumun durumunun daha geniş alanlarda araştırılması sağlanabilir.

KATALOG

Katalog No: 1 - Hafif dışa çekik ağızlı, boyunlu çömlek parçası.

Buluntu yeri: M28 plankaresi, 105.17-98.53 m., karışık dolgu toprağı.

Ölçüleri: h: 3,7 cm.; kalınlık 0,7 cm.

Hamur rengi: Gri (Gley 1-5/N)

Hamur içeriğı: Bol miktarda kum taşçık ve sınırlı mika.

Astar: Dışı kahverengi renkte (7.5 YR 5/2) astarlı.

Perdah:-

Pişme: Orta derecede pişirilmiş.

Yapım: El yapımı.

Dönem: Son Kalkolitik.

Katalog No: 2 - Düzleştirilmiş ağız kenarlı derin çanak parçası.

Buluntu yeri: Hastane Höyüğü, M28 plankaresi, 105.17-98.53 m., karışık dolgu toprağı.

Ölçüleri: h: 6,7 cm.; kalınlık 0,6 cm.

Hamur rengi: Gri (Gley 1-5 /N)

Hamur içeriğı: Bol miktarda kum, mika ve kuvars.

Astar: Dışı kırmızımsı-kahverengi (5 YR 5/3) renkte, içi kahverengi (7.5 YR 5/3) renkte astarlı.

Perdah:-

Fırınlama: Orta-iyi derecede.

Yapım: El yapımı.

Dönem: Son Kalkolitik.

Katalog No: 3 - Gövde parçası

Buluntu yeri: Hastane Höyüğü, M28 plankaresi, 105.17-98.53 m., karışık dolgu toprağı.

Ölçüleri: Genişlik 5,9 cm., uzunluk 4,8 cm., kalınlık 1,3 cm.

Hamur rengi: Kırmızı (2.5 YR 5/6)

Hamur içeriğı: Kum ve taşçık.

Astar: Kırmızımsı-kahverengi renkte (5 YR 5/3) astarlı.

Perdah:-

Fırınlama: Orta derecede.

Yapım: El yapımı.

Dönem: Son Kalkolitik dönem.

Katalog No: 4 - Gövde parçası.

Buluntu yeri: Hastane Höyüğü, M28 plankaresi, 105.17-98.53 m., karışık dolgu toprağı.

Ölçüleri: Genişlik 4,2 cm., uzunluk 5,1 cm., kalınlık 0,7 cm.

Hamur rengi: Kiremit kırmızısı (2.5 YR 6/6)

Hamur içeriğı: Kum, mika, kuvars ve taşçık.

Astar:-

Perdah:-

Fırınlama: Orta derecede.

Yapım: El yapımı.

Dönem: Son Kalkolitik dönem.

Katalog No: 5 - Gövde Parçası.

Buluntu yeri: Hastane Höyüğü, E-32/c plankaresi, 111.159 - 110.539 m., karışık dolgu toprağı.

Ölçüleri:h:3,1 cm.; genişlik 3,2 cm., kalınlık 0,9 cm.

Hamur rengi: Kiremit kırmızısı (2.5 YR 6/6).

Hamur içeriğı: Yoğun kum, mika ve taşçık.

Astar: Dış yüzeyi kırmızı renk (10 R 5/6) astarlı.

Perdah: Dış yüzeyi perdahlanmıştır.

Yapım: El yapımı.

Dönem: Son Neolitik dönem.

Katalog No: 6 - Gövde Parçası

Buluntu yeri: Hastane Höyüğü, E-32/c plankaresi, 111.159 - 110.539 m., karışık dolgu toprağı.

Ölçüleri: h: 3,2 cm.; genişlik 4,1 cm., kalınlık 0,5 cm.

Hamur rengi: Siyah (Gley 1-2.5/N).

Hamur içeriğı: Yoğun kum, mika ve taşçık.

Astar:-

Perdah: Dış yüzeyi perdahlanmıştır.

Yapım: El yapımı.

Dönem: Son Neolitik dönem.

KAYNAKÇA

- Akdeniz, E. (2009). Yortan Mezarlığı hakkında yeni gözlemler. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, TÜBA-AR, 12, 49-64.
- Akdeniz, E. (2011). Neolitik Çağ'da Manisa yöresi. *OLBA*, 19, 1-46.
- Akdeniz, E. (2012). Kuzey Lydia'daki Thyateira'nın erken dönem yerleşimi: 'Hastane Höyüğü Kazısı'. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, TÜBA-AR, 15, 21-45.
- Akdeniz, E. (2014). 2012 yılında Thyateira Antik Kenti ve hastane höyüğünde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar. 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara, 124-139
- Akdeniz, E. ve Akdeniz, S. (2017). Akhisar'daki son kazı sonuçlarının Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'yle bağlantı kurularak değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası*, 27 (1), 1-14.
- Akdeniz, E., Şahin, M. K. ve Erön, A. (2014). 2013 yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı. 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara, 121-138.
- Akdeniz, E. ve Erön, A. (2016). 2014 yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara, 81-94.
- Çilingiroğlu, A. ve diğerleri. (2004). *Ulucak Höyük. Excavations Conducted Between 1995 and 2002, Ancient Near Eastern Supplement* 15, Peeters.
- Derin, Z. ve Caymaz, T. (2014). İzmir-Yeşilova Höyüğü 2011 yılı çalışmaları. 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1., Ankara, 119-142.
- Dinç, R. (2007). Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve çevre araştırmaları. XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 255-282.
- Duyuran, R. (1974). Akhisar Tepe Mezarlığında yapılan arkeolojik araştırmalar II, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 20 (2), 17-27.
- Erön, A. (2019). Akhisar, Karahöyük Dağı ve çevresinde tespit edilen höyük ve yamaç yerleşimleri. *Phaselis V* (2019), 396-412.
- French, D. H. (1965). Early pottery sites from Western Anatolia. *Bulletin of the Institute of Archaeology* 5: 15-24.
- French, D. H. (1969). Prehistoric sites in Northwest Anatolia, II, The Balıkesir and Manisa/Akhisar Areas. *Anatolian Studies* XIX, 41-98.
- Lichter, C. (2005). Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: The actual state of research, *How did farming reach Europe?* (Ed. C.Lichter) *BYZAS* 2 (2005), 59-74.
- Meriç, R. (1993). Pre-bronze age settlements of West-Central Anatolia. *Anatolica* XIX, 143-150.
- Ozan, A. (2013). Kıyı Ege Neolitik Çağ Çömlekçiliği'nde halka dip geleneği. *CEDRUS* I, 1-19.

-
- Roosevelt, C. (2009). *The Archaeology of Lydia, from Gyges to Alexander*. New York.
- Sağlamtimur, H. (2012). The Neolithic settlement of Ege Gübre, The Neolithic in Turkey Vol. 4 (Ed.M.Özdoğan, N.Başgelen, P.Kuniholm). İstanbul, 197-225.
- Satış, B. (1994). *İlkçağdan günümüze Akhisar*. İzmir.
- Sperling, J. (1976). Kumtepe in the troad: Trial excavation, 1934. *Hesperia* 45 (4), 305-364.
- Takaoğlu, T. (2004). Moralı: A Neolithic mound in central western Anatolia. *Fahri Işık'a Armağan Kitabı*, (Ed. T. Korkut), İstanbul, 743-751.
- Takaoğlu, T. (2005). *A Chalcolithic marble workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia: An analysis of production and craft specialization*. Oxford.